

РОЗДІЛ III. СТОРІНКИ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 613+616-036.22]:070 «186/190»

Надія Коцур
(Переяслав-Хмельницький)НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ГІГІЄНИ
ТА ЕПІДЕМІОЛОГІЇ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті висвітлюються питання розвитку наукових основ гігієни й епідеміології та їх впровадження в лікарській практиці на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст.

Встановлено, що перша програма організації земської медичної діяльності була опублікована в солідному виданні – «Трудах постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» (1869) обсягом 365 сторінок. У зазначеній праці були сформульовані головні завдання земства з охорони здоров'я, серед яких профілактичний принцип земської медицини.

Суспільно-гігієнічні статті, які друкувалися на сторінках журналу «Архив судебной медицины и общественной гигиены» (1865–1871), торкалися широкого кола актуальних питань гігієни, санітарії і епідеміології. На сторінках журналу друкувалися також найважливіші наукові публікації західноєвропейських гігієністів, які посідали у журналі провідне місце.

З'ясовано, що санітарні лікарі земств, здійснюючи практичну діяльність у губерніях, ділилися досвідом щодо розбудови санітарної справи на сторінках журналів «Сборник сочинений по судебной медицине, судебной психиатрии, медицинской полиции, общественной гигиене, эпидемиологии, медицинской географии и медицинской статистике» (1872–1885), «Вестник судебной медицины и общественной гигиены» (1885–1889), «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины» (1889–1917), «Врачебно-санитарная хроника», «Журнал Общества Русских врачей в память Н.И. Пирогова» та ін.

Наукові дослідження з проблем гігієни повітря, води, продуктів харчування, боротьби з епідеміями публікувалися в щомісячному науково-популярному журналі «Здоровье», який видавався з 1874 по 1884 рр. Журнал висвітлював також необхідність розвитку наукової гігієни і епідеміології, організації гігієнічних і бактеріологічних лабораторій, підготовки на медичних факультетах лікарів-гігієністів.

Ключові слова: гігієна, епідеміологія, земські лікарі, вчені-гігієністи, журнал, українські губернії, охорона здоров'я, профілактика, Пироговські губернські з'їзди.

У процесі реформування національної системи охорони здоров'я та вдосконалення профілактичних технологій з урахуванням хвороб XXI ст. особливо важливе значення має повернення з сучасних наукових позицій до набутого досвіду минулих поколінь. У цьому плані слід відмітити діяльність учених-гігієністів і земських лікарів, які зробили неоціненний внесок у розвиток профілактичної медицини – розробку науково-теоретичних засад санітарно-епідеміологічної справи, бактеріології, поширення медико-гігієнічних знань серед населення, подолання епідемії, поліпшення санітарного стану міст і сіл та регіонів. Актуальність даної проблеми зумовлена і тим, що набутий земський досвід профілактичної медицини може бути використаний в умовах, коли профілактичні технології в практичній медицині реалізуються недостатньо. Головні цінності земської медицини – подолання і профілактика інфекційних хвороб повинні відтворюватися не лише в історичній пам'яті поколінь, а й заслуговують на окреме узагальнююче дослідження та застосування в лікарській практиці, не повинні бути втрачені.

У сучасній історіографії відсутні публікації, присвячені стану розвитку науково-практичних основ гігієни та епідеміології на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX століття. Окремі аспекти розвитку земської медицини на терені України та в окремих українських губерніях, їх відображення на сторінках періодичних видань висвітлені в дисертаційних дослідженнях О.А. Майстренко [9], Д. Мірошніченко [10], Н.М. Рубан [18]. Інформація про значний внесок ученого-

гігієніста, академіка О.В. Корчака-Чепурківського в розвиток гігієнічної науки, аналіз періодичних видань про вченого міститься в дисертації Л.П. Товкун [22]. Більш повний і об'єктивний аналіз періодичних видань про стан розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині ХХ – 20 рр. ХХ ст. проведено в монографії Н.І. Коцур [7].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу періодичних видань з'ясувати стан розвитку наукових основ гігієни і епідеміології та їх впровадження в лікарській практиці в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Періодичні видання, які виходили впродовж досліджуваного періоду знаходяться в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського та Національній медичній науковій бібліотеці. Ці видання містять інформацію про вагомий внесок учених-гігієністів у розвиток профілактичної медицини, медичної освіти та науки. Зокрема, журнали «Земская медицина», «Сборник Херсонского Земства», «Врачебная хроника Бессарабской губернии», «Вестник судебной медицины и общественной гигиены», «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины», «Медицинская беседа», «Журнал Общества Русских врачей в память Н.И. Пирогова», «Труды Киевского отдела Русского Общества Охранения Народного Здравия», «Земский врач», «Русский врач», «Врач», «Киевлянин», «Киевское слово» публікували наукові статті як історичного, профілактичного, протиепідемічного змісту земських санітарних лікарів, так і звіти, виступи, повідомлення вчених-лікарів на губернських, Пироговських з'їздах і міжнародних медичних конгресах.

У 60–70 рр. ХІХ ст. в українських губерніях висловлювалася думка про необхідність поставити в центр земської медицини лікаря-гігієніста, який би зміг здійснювати профілактичні заходи в інтересах широких мас населення. У цьому відчувався вплив визнаного лідера медицини М.І. Пирогова, який чітко проголосив: «Я вірю в гігієну. Ось в чому полягає справжній прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній» [12, с. 2]. М.Я. Капустін так прокоментував цю думку: «Видатний вислів М.І. Пирогова – «майбутнє належить медицині запобіжній» – звучало по-новому не лише для Росії, а й для більшої частини країн Західної Європи того часу [6, с. 10].

Особливо помітну роль у розвитку земської санітарно-гігієнічної справи відіграло Полтавське і Херсонське земства. В розробці низки прогресивних базових положень земської медицини та в організації медичної допомоги сільському населенню важливе місце мало видання «Труди постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» (1869 р). Першою програмою земської медичної діяльності був «Проект облаштування земської медицини в Полтавській губернії», викладений в цій праці. Даний проект і докладені до нього «Нариси загальної норми облаштування земської медицини» відображують основні положення, які в подальшому увійшли в програму земської медицини: профілактична спрямованість медичної діяльності, стаціонарна система медичної допомоги, усунення самостійного фельдшеризму, призначення за лікарями керівної ролі в діяльності земських медичних закладів. У подальших своїх статтях О.М. Жуковський (один із авторів) висловлював думку про необхідність доповнення медичної справи санітарною організацією [1, с. 142].

«Труди постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» – вагома праця, обсягом 365 сторінок, яка складалася з трьох частин: «Огляд стану губернії в санітарному відношенні до відкриття земських закладів», складеного О.М. Жуковским; «Огляд облаштування земської сільської медицини в повітах з 1865 по 1869 рік», автором якого був О.І. Синадський і «Проекта облаштування земської медицини в Полтавській губернії», підготовленого Н.О. Долгоруковим і О.М. Жуковським.

У зазначеній праці були сформульовані головні завдання земства з охорони здоров'я: 1) усунення причин захворювань – загальна гігієна; 2) надання допомоги

хворим – загальне лікування; 3) забезпечення існування незаможних, старців, калік та ін. – загальне піклування [25, с. 32].

Слід відзначити, що навіть діяльність Московського губернського земства розгорнулася значно пізніше та розвивалася фактично за зразком полтавської програми. Отже, проект Полтавської постійної медичної комісії вийшов за рамки регіонального і набрав незабаром загальноросійського визнання.

«Труди постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» отримали схвалення Полтавського губернського земського зібрання в 1869 р., а також низки навчальних закладів і фахівців медичної справи, і були поширені на території всієї Російської імперії. Про це свідчать факти, опубліковані в журналі «Архив судебной медицины и общественной гигиены». На сторінках журналу поміщена рецензія на цю працю, в якій зазначалося, що земство Полтавської губернії було в числі перших, яке з розумінням і співчуттям віднеслось до питання народного здоров'я, прагнучи знизити смертність, збільшити середню тривалість життя та сприяти поширенню народної освіти за допомогою медичної науки. Водночас рекомендувалося земствам інших губерній взяти на озброєння досвід полтавчан для розбудови земської медицини [23].

Високу оцінку «Трудам постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» дав відомий педагог і лікар М.І. Пирогов. Зокрема, він відзначав, що «Труды комиссии основаны на прочных началах и правильным путем стремятся к решению своей задачи...», в них містяться положення щодо охорони здоров'я шляхом дотримання гігієнічних умов [25, с. 32].

Російський гігієніст Е.О. Осипов також позитивно оцінив роботу Полтавської медичної комісії. При цьому він зазначав: «Комісія серйозно і енергійно віднеслася до свого завдання; вона вперше заклала основи побудови земської медицини і в результаті своєї діяльності видала солідну книгу» [7, с. 109].

Таким чином, опубліковані в «Трудах постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» принципи організації земської медицини були прогресивним явищем того часу і відповідали поглядам передових земських лікарів. Це була перша програма організації земської медичної діяльності, викладена в солідному земському документі, яка включала основні положення земської медицини. Одним із основних її положень був профілактичний принцип медичної діяльності, спрямований на охорону здоров'я шляхом застосування гігієнічних знань.

Важливу роль у пошуках ефективних форм організації медичної допомоги населенню, зокрема, земської санітарної служби відіграв журнал «Архив судебной медицины и общественной гигиены» [7, с. 110]. Саме це видання (побачило світ у 1865 р.) одним із перших у Російській імперії журналів, де розглядалися актуальні проблеми суспільної гігієни, започаткувала група петербурзьких лікарів, які пропагували ідеї суспільної гігієни та втілювали їх у життя. За задумом засновників «Архів» мав стати офіційним виданням Медичного департаменту. Перші два номери в 1865 р. вийшли під редакцією І.В. Бертензона, колишнього співробітника Медичного департаменту, а згодом інспектора лікарського відділення при Петербурзькому губернському управлінні. Починаючи з третього номеру, журнал очолив С.П. Ловцов. Завдяки його енергії та організаторським здібностям «Архів» став трибуною обміну передовими думками і досвідом земських лікарів із найважливіших на той час питань суспільної гігієни. За 6 років існування видання було вміщено велику низку статей із питань суспільної гігієни, санітарної статистики, комунальної та шкільної гігієни, організації земської медицини, подолання дитячої смертності, алкоголізму, венеричних захворювань тощо. На сторінках журналу друкувалися також найважливіші наукові публікації західноєвропейських гігієністів, які посідали у журналі провідне місце [7, с. 111].

Починаючи з 4-го номера в 1865 р., «Архів» розпочав уміщувати в V розділі в спеціальній рубриці «Матеріали для епідеміології» статті та практичні поради з

питань боротьби з епідеміями в Російській імперії. Більшість статей була написана провінційними лікарями.

Редактор журналу С.П. Ловцов, видаючи «Матеріали для епідеміології», ставив завдання об'єднання зусиль усіх практичних лікарів на боротьбу з епідеміями. У «Матеріалах для епідеміології» були розміщені чисельні публікації, які відображують дискусії навколо питання про створення епідеміологічного товариства і проекту статуту цього товариства. Друкувалася детальна інформація про міжнародну санітарну конференцію в Константинополі, присвячену питанням боротьби з епідемією холери. Під цією рубрикою підбивалися підсумки боротьби з холерою в Одесі (Н.О. Бернштейн), подавалися професійні оцінки віспяної епідемії в Харківській губернії (інспектора лікарської управи Я.М. Горбаньова), з'ясувалися причини появи і розповсюдження сибірської виразки в Росії в 1864 р. та ін. Великий інтерес для розкриття еволюції тогочасних епідеміологічних поглядів представляють статті Г.І. Архангельського, де проаналізований великий фактичний матеріал Медичного департаменту з масових захворювань населення Російської імперії [7, с. 111].

Зважаючи на систематичне та необхідність оперативного реагування на спалахи епідемічних хвороб виникла потреба у створенні щомісячного періодичного друкованого органу, який би об'єднував і корегував зусилля лікарів у просвітницькій і практичній роботі щодо подолання масових захворювань населення. Зокрема, поряд із «Матеріалами для епідеміології», в яких продовжували друкуватися наукові статті та практичні поради, з 1 січня 1870 р. почав виходити «Епідеміологічний листок», в якому містилися відомості Медичного департаменту про перебіг епідемічних захворювань у різних регіонах – лікарень, військових шпиталів, клінік, медичних товариств тощо.

Редакція закликала всіх лікарів до активної співпраці на сторінках «Епідеміологічного листка», звертаючи особливу увагу на негайне повідомлення про перші випадки захворювань і детальне висвітлення їх причин.

Із припиненням видання «Архіву» в 1872 р. перестав виходити і «Епідеміологічний листок». За 2 роки існування «Епідеміологічного листка» в ньому було надруковано велику низку цікавих матеріалів, цінних не лише для з'ясування епідеміологічного стану в Російській імперії на рубежі 1860–1870 рр., а й для характеристики суспільно-медичної думки лікарської інтелігенції того часу. Зокрема, в «Епідеміологічному листку» брав активну участь С.П. Боткін, який помістив дві статті (у № 3 за 1870 р. і в № 4 за 1871 р.), в яких висловлював наукові думки з приводу епідемії холери.

Таким чином, навколо редакції «Архіву» групувалися передові демократичні сили лікарів 1860-х років. Помітна заслуга «Архіву» в формуванні профілактичного напрямку суспільно-медичної думки 60–70 рр. XIX ст. Суспільно-гігієнічні статті, які друкувалися на сторінках «Архіву», торкалися широкого кола актуальних питань гігієни, санітарії і епідеміології та принесли виданню визнання не лише серед лікарів, а й читацького загалу. З цього приводу журнал «Дело» (№ 10 за 1868 р.) повідомив, що «Архів» без перебільшень можна вважати найкращим і найкориснішим з усіх періодичних видань Росії. Гігієнічна пропаганда «Архіву» знаходила широкий відгук серед російських лікарів, була співзвучна їх демократичним прагненням віддати свої сили служінню народу.

Головну роль у поширенні гігієнічних знань серед населення на початку 80-х років XIX ст. зіграли Пироговські з'їзди і комісії при Пироговському товаристві. До складу цієї комісії від українських губерній входив М.С. Уваров. Для поширення гігієнічних знань серед населення товариство використовувало різноманітні методи: гігієнічні виховні заходи в школі, видання і поширення популярної літератури, обладнання музеїв і пересувних виставок, лекторії, читання та бесіди.

Поширюючи гігієнічні знання у школі, члени товариства вивчали дотримання гігієнічних норм у навчальних закладах, склали спеціальні програми викладання

цієї дисципліни. У листопаді 1896 р. газети «Новое время», «Новости» і журнал «Врач» звернулися до викладачів гігієни з проханням прислати програми, якими вони користуються, до комісії при Пироговському товаристві. Отримані нормативні документи були розглянуті на засіданні комісії, яка розробила типову програму курсу гігієни для різних навчальних закладів [2, с. 338–340].

Санітарні лікарі земств, здійснюючи практичну діяльність в губерніях, ділилися досвідом щодо розбудови санітарної справи на сторінках журналів «Архив судебной медицины и общественной гигиены» (1865–1871), «Сборник сочинений по судебной медицине, судебной психиатрии, медицинской полиции, общественной гигиене, эпидемиологии, медицинской географии и медицинской статистике» (1872–1885), «Вестник судебной медицины и общественной гигиены» (1885–1889), «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины» (1889–1917). Ці видання, за висловлюванням П.О. Осипова, були спеціальними літературними органами санітарної справи в Росії [4]. Вони сприяли формуванню характеру будови земської медицини та впливали на подальший її розвиток.

Із 1874 по 1884 рр. видавався щомісячний науково-популярний журнал «Здоровье», завданням якого було «знайомити суспільство з гігієною громадського і приватного життя». Поряд із популярними статтями в щомісячнику з'являлися і наукові дослідження з проблем гігієни повітря, води, продуктів харчування тощо. Журнал висвітлював також необхідність розвитку наукової гігієни, організації гігієнічних лабораторій і підготовки на медичних факультетах лікарів-гігієністів, які б повністю присвячували себе цій галузі і показували на практиці, «що вони дійсно експерти, яких не може замінити в санітарних питаннях поліція» [4].

На місцях санітарні лікарі узагальнювали накопичений роками досвід профілактичної роботи та популяризували гігієнічні знання в журналі-бюлетені «Врачебно-санитарная хроника». В 1911–1913 рр. журнал такого типу видавався у 6 із 8 українських губерній: Катеринославській, Київській, Чернігівській, Подільській, Таврійській і Херсонській [25, с. 32].

Поширення гігієнічних знань серед населення в усіх земствах було в колі основних завдань. У цій роботі земства користувалися переважно виданнями Пироговського товариства. Особливо поширювалася ця робота в Харківській і Катеринославській губерніях. Там проводилися народні читання і бесіди, розповсюджувалися популярні листівки медико-профілактичного змісту. Проведення таких читань і бесід до 1906 р. проходило в умовах цензурних обмежень, коли дозволялося використовувати літературу лише ту, котра пройшла крім загальної цензури, ще й спеціальну. Використовувати в роботі медико-статистичну та аналітичну літератури могли лише особи, котрі одержали на це дозвіл губернатора, під контролем і відповідальністю особливого наглядача, який призначався директором народних шкіл [5, с. 78]. Згодом проводилися спеціальні лекторії, створювалися пересувні виставки.

На VIII Пироговському з'їзді (1902) професором гігієни Казанського університету М.Я. Капустіним висувалося питання про створення інституту громадської гігієни, де б могли спеціалізуватися лікарі, які присвятили себе санітарній справі [19, с. 19]. Прохання про створення цього інституту було внесено восени 1903 р. земськими повітовими зборами при обговоренні питання про кадрове забезпечення на місцях. Матеріали VIII Пироговського з'їзду друкувалися на сторінках журналу «Врач» [13; 14; 15; 16; 17].

Питання напряму громадської санітарної діяльності та вироблення загальної програми діяльності земських санітарних лікарів широко обговорювалися на XI (1911) та XII (1913) Пироговських з'їздах, матеріали яких були опубліковані окремим виданням [11; 24].

Інформація про роботу Пироговських з'їздів міститься також в бюлетені «Врачебно-санитарная хроника» та журналі «Журнал Общества Русских врачей в память

Н.И. Пирогова». На сторінках цих видань була розміщена загальна схема програми діяльності санітарних лікарів, яка складалася з таких напрямків: протиепідемічна та організаційно-консультативна діяльність; боротьба з епідеміями; санітарно-просвітницька діяльність серед населення; шкільно-санітарний контроль; науковий супровід діяльності земських лікарів [7, с. 138].

Аналіз зазначених періодичних видань свідчить, що діяльність земських лікарів відзначалася відносно високим рівнем наукового супроводу, особливо в галузі санітарної статистики. Зокрема, при амбулаторному прийомі земські лікарі реєстрували хворих «за картковою системою», тобто заповнювали на кожного амбулаторну карту. Окрім того чітка й повна реєстрація звернення хворих, достовірна статистика захворюваності й смертності населення дозволили земським лікарям визначити стратегію у проведенні санітарно-профілактичної роботи.

Важливу роль у здійсненні наукових і практичних результатів діяльності санітарних лікарів, насамперед із питань гігієни праці, відіграло Російське товариство охорони народного здоров'я (засноване 1877 р.) і його філії на місцях. Його поява була обумовлена швидким зростанням кількості промислових та сільськогосподарських робітників і надзвичайно складними умовами праці та побуту. Вкрай незадовільні умови життя багатомільйонних мас населення зумовлювали поширенню різних захворювань, особливо інфекційних. Із 1891 р. видавався щомісячний журнал «Русского общества охранения народного здравия», який у 1913 р. був перейменований на журнал «Гигиена и санитария». На сторінках журналу була надрукована програма товариства, в якій зазначалося: «Гігієна наскільки розширила свої рамки, висунула так багато нових завдань, і в той же час оточуюче нас середовище, до якого приходиться застосовувати санітарні заходи, наскільки ускладнилося, що в теперішній час, безумовно, необхідно створення такого органу, який би висвітлював санітарні проблеми» [2].

У 1895 р. після доповіді земського лікаря і гігієніста Д.П. Нікольського, в якій він зробив історичний огляд популяризації гігієнічних відомостей серед населення, в Російському товаристві охорони народного здоров'я була створена комісія з поширення гігієнічних знань серед населення. В її склад від України увійшов відомий гігієніст Херсонської губернії – М.С. Уваров. Ця інформація міститься в періодичних виданнях товариства. Головні завдання російського товариства охорони здоров'я були обґрунтовані у першому і другому параграфах статуту: «1. Товариство ставить за мету сприяти поліпшенню громадського здоров'я і санітарних умов в Росії. 2. Коло діяльності товариства обмежується предметами гігієни громадської і приватної» [3, с. 16].

У складі товариства, особливо його керівництва, були не лише лікарі, а й інші представники інтелігенції: природознавці, інженери, архітектори, а також представники титулованої знаті і вищої бюрократії. Участь у його роботі представників демократичних кіл суспільства позитивно вплинула на розробку питань промислової гігієни і охорони здоров'я робітників, боротьби з інфекційними захворюваннями, алкоголізмом тощо. Товариство охорони народного здоров'я перетворилося в своєрідний науковий центр, до якого передавались для наукової експертизи різноманітні матеріали і дані обстежень із інших товариств чи закладів. Сюди часто звертались за консультаціями, порадами і вказівками з гігієнічних питань земські і міські управи. Розв'язуючи низку питань санітарно-гігієнічного і протиепідемічного характеру, Товариство і його місцеві відділи особливу увагу приділяло практичним заходам на місцях. Його члени брали участь у розробці нормативної бази водопостачання, каналізації, санітарних умов життя, праці, в проектуванні та будівництві лікарень, шкіл і харчування [8, с. 34].

До кола питань земського санітарного закладу відносилася також організація самодіяльності населення для проведення оздоровчих заходів. Але урядова політика не виявляла зацікавленості на цьому шляху. Передові земські лікарі вимагали від уряду залучення населення до проведення оздоровчих заходів, але справа не

зрушувалася з місця. Для проведення цієї роботи земська медицина впроваджувала санітарні кураторства, які із затиханням епідемії, припиняли свою роботу. Харківська і Катеринославська санітарні організації прагнули створити постійні санітарні кураторства, які б мали власні кошти. З 1911 р. в бюджеті санітарних бюро цих губерній з'явилися суми на субсидії санітарним кураторствам. І вже в 1913 р. у Харківській губернії було близько 100, в Катеринославській – 63 санітарних кураторств [4, с. 78]. Вони опікувалися питаннями покращення водопостачання, благоустрою колодязів, організацією гарячих сніданків у школах для учнів, будівництвом лазень тощо. Зазначену інформацію можна віднайти на сторінках губернських періодичних видань. Зокрема, на сторінках «Журналу XI губернського з'їзду земських лікарів» опублікована стаття земського лікаря А.Л. Смидовича «О санитарном состоянии жилищ Екатеринбургской губернии и мерах к улучшению жилищных условий» (1914) [21] та стаття «Деятельность лечебно-профилактических пунктов с 1899 по 1908 год и желательные изменения в их организации» в журналі «Врачебно-санитарная хроника Екатеринбургской губернии» (1910) [20].

Певне значення для розгортання роботи щодо подолання масових інфекційних захворювань мали протидифтерійні з'їзди. Такі з'їзди відбулися в 1881 р. у Харкові, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Курській і Воронежській губерніях. А в 1910 р. Харківським земством був скликаний обласний з'їзд півдня Росії з боротьби із заразними захворюваннями. Другий протидифтерійний з'їзд відбувся в 1913 р. у Києві [5, с. 75]. На з'їздах розглядалися питання боротьби з епідеміями в губерніях півдня Російської імперії. Постанови з'їздів розміщувалися на сторінках журналів «Врачебно-санитарная хроника» та «Журнале губернских съездов земских врачей», які виходили в зазначених губерніях.

Таким чином, аналіз періодичних видань свідчить, що передумови та стан розвитку гігієнічної науки і санітарно-протиепідемічної справи на терені України формувалися в другій половині XIX – початку XX ст. Трибуною обговорення актуальних питань гігієни, санітарії та епідеміології були такі видання, як «Проекты Полтавської постійної медичної комісії», журнали «Архив судебной медицины и общественной гигиены», «Здоровье», «Врач», «Земский врач», «Русский врач», «Врачебно-санитарная хроника», «Вестник судебной медицины и общественной гигиены», періодичні видання Пироговського товариства та з'їздів, Товариства охорони народного здоров'я та його філій на місцях, губернських з'їздів, газети «Новое время», «Новости», «Киевлянин» та ін. Не дивлячись на об'єктивні і суб'єктивні труднощі розвитку санітарно-гігієнічної справи, земські лікарі, вчені-гігієністи зробили ваговий внесок у розробку і проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів, санітарно-освітню роботу серед населення, профілактику інфекційних захворювань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жук А.М. Из истории развития общественной медицинской мысли в России // Вопросы истории и теории медицины. Москва, 1959. С. 142.
2. Журнал Русского общества охранения народного здравия. 1898. № 4. С. 338–340.
3. Журнал Русского общества охранения народного здравия. 1913. № 11. С. 11–26.
4. Заблудовский П.Е. Медицина в России в период капитализма. Москва: Госмедиздат, 1956. 150 с.
5. Гумнов С.М. Нарис розвитку земської медицини на Україні // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / [під ред. К.Ф. Дупленко]. Київ, 1957. 387 с.
6. Капустин М.Я. Задачи гигиены в сельской России. Москва, 1902. С. 10.
7. Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття): монографія. Корсунь-Шевченківський, 2011. 726 с.

8. Коцур Н.І. Внесок Російського товариства охорони народного здоров'я в розвиток теоретичних і практичних засад гігієни (друга половина XIX – початок XX ст.) // Науковий потенціал 2011: матеріали сьомої всеукр. наук.-практ. конф., 21–23 березн. 2011 р. / Ін-т наук. прогнозування, Кримс. ін-т економ. та господ. права, (Севастоп. філія), ТОВ «ТК Меганом»; [оргкомітет конф.: Е.Е. Амурський, К.І. Чурюмов, А.Г. Бабенко та ін.]. Київ, 2011. Ч. 2. С. 33–36.
9. Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.
10. Мірошніченко Д.А. Земська медицина на терені України в другій половині XIX – на початку XX ст.: формування профілактичного напрямку : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2012. 24 с.
11. О направлении общественной санитарной деятельности и программе работ земских санитарных врачей // Двенадцатый Пироговский съезд. Санкт-Петербург, 1913. С. 33.
12. Пирогов Н.И. Начала общей военно-полевой хирургии. Москва, 1841. Ч. 1. С. 1–2.
13. VIII Пироговский Съезд // Врач. 1902. № 7. С. 268–275.
14. VIII Пироговский Съезд // Врач. 1902. № 18. С. 702–707.
15. VIII Пироговский Съезд // Врач. 1902. № 25. С. 956, 981–983.
16. VIII Пироговский Съезд // Врач. 1902. № 14. С. 555–557.
17. VIII Пироговский Съезд // Врач. 1902. № 26. С. 956.
18. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2004. 19 с.
19. Страшун И.Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907–1917). Москва, 1964. 136 с.
20. Смидович А.Л. О санитарном состоянии жилищ Екатеринославской губернии и мерах к улучшению жилищных условий // Журн. XI губ. съезда земских врачей. Екатеринослав, 1914. С. 171.
21. Смидович А.Л. Деятельность лечебно-продовольственных пунктов с 1899 по 1908 год и желательные изменения в их организации // Врачеб.-санитар. хроника Екатеринославской губ. Екатеринослав, 1910. № 11. С. 738.
22. Товкун Л.П. Академік О.В. Корчак-Чепурківський : наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2010. 266 с.
23. Трауготт И. Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе // Архив судеб. медицины и обществ. гигиены. Полтава, 1869. № 4. С. 8–9.
24. Труды XI Пироговского съезда. Санкт-Петербург, 1911. Т. 1. 201 с.
25. Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред. Д.Н. Калюжного и А.А. Грандо]. Киев : Гос. мед. изд-во УССР, 1962. Т. 2. С. 27–34.

REFERENCES

1. Zhuk A.M. Iz istorii razvitiya obshchestvennoy meditsinskoj mysli v Rossii // Voprosy istorii i teorii meditsiny. Moskva, 1959. S. 142.
2. Zhurnal Russkogo obshchestva okhraneniya narodnogo zdaviya. 1898. № 4. S. 338–340.
3. Zhurnal Russkogo obshchestva okhraneniya narodnogo zdaviya. 1913. № 11. S. 11–26.
4. Zabludovskiy P.E. Meditsina v Rossii v period kapitalizma. Moskva: Gosmedizdat, 1956. 150 s.
5. Ihumnov S.M. Narys rozvytku zems'koyi medytsyny na Ukrayini // Materialy do istoriyi rozvytku okhorony zdorov'ya na Ukrayini / [pid red. K.F. Duplenko]. Kyiv, 1957. 387 s.
6. Kapustin M.Ya. Zadachi gigieny v selskoy Rossii. Moskva, 1902. S. 10.
7. Kotsur N.I. Stanovlennya i rozvytok hihiyenichnoyi nauky v Ukrayini: shlyakh kriz epokhy i sotsialni potryasinnya (druha polovyna XIX – 20-i rr. XX stolittya): monohrafiya. Korsun-Shevchenkivskyy, 2011. 726 s.
8. Kotsur N.I. Vnesok Rosiyskoho tovarystva okhorony narodnoho zdorov'ya v rozvytok teoretychnykh i praktychnykh zasad hihiyeny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) // Naukovyy

potentsial 2011: materialy somoyi vseukr. nauk.-prakt. konf., 21–23 berezn. 2011 r. / In-t nauk. prohnozuvannya, Kryms. in-t ekonom. ta hospod. prava, (Sevastop. filiya), TOV «TK Mehanom»; [orhkomitet konf.: E.E. Amurskyy, K.I. Churyumov, A.H. Babenko ta in.]. Kyyyiv, 2011. Ch. 2. S. 33–36.

9. Maystrenko O.A. Rol Khersonskoho zemstva v medychnomu obsluhovuvanni naseleण्या u 1865–1917 rr. : avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrayiny». Kyyyiv, 2006. 20 s.

10. Miroschnichenko D.A. Zemska medytsyna na tereni Ukrayiny v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.: formuvannya profilaktychnoho napryamu: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrayiny». Pereyaslav-Khmelnyskyy, 2012. 24 s.

11. O napravlenii obshchestvennoy sanitarnoy deyatel'nosti i programme rabot zemskikh sanitarnykh vrachey // Dvenadtsatyy Pirogovskiy sezid. Sankt-Peterburg, 1913. S. 33.

12. Pirogov N.I. Nachala obshchey voenno-polevoy khirurgii. Moskva, 1841. Ch. 1. S. 1–2.

13. VIII Pirogovskiy Sezd // Vrach. 1902. № 7. S. 268–275.

14. VIII Pirogovskiy Sezd // Vrach. 1902. № 18. S. 702–707.

15. VIII Pirogovskiy Sezd // Vrach. 1902. № 25. S. 956, 981–983.

16. VIII Pirogovskiy Sezd // Vrach. 1902. № 14. S. 555–557.

17. VIII Pirogovskiy Sezd // Vrach. 1902. № 26. S. 956.

18. Ruban N.M. Rozvytok zemskoyi medytsyny v Ukrayini (1865–1914 rr.): avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenya kand. ist. nauk : 07.00.01 «Istoriya Ukrayiny». Donetsk, 2004. 19 s.

19. Strashun I.D. Russkaya obshchestvennaya meditsyna v period mezhdru dvumya revolyutsiyami (1907–1917). Moskva, 1964. 136 s.

20. Smidovich A.L. O sanitarnom sostoyanii zhilishch Ekaterinoslavskoy gubernii i merakh k uluchsheniyu zhilishchnykh usloviy // Zhurn. KhI gub. sezida zemskikh vrachey. Ekaterinoslav, 1914. S. 171.

21. Smidovich A.L. Deyatel'nost lechebno-prodovolstvennykh punktov s 1899 po 1908 god i zhelatel'nye izmeneniya v ikh organizatsii // Vracheb.-sanitar. khronika Ekaterinoslavskoy gub. Ekaterinoslav, 1910. № 11. S. 738.

22. Tovkun L.P. Akademik O.V. Korchak-Chepurkivskyy: naukova, orhanizatsiynna robota ta pedahohichna diyalnist u 1883–1947 rr.: dys. na zdob. nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriya nauky i tekhniki» / DVNZ «Pereyaslav-Khmelnyskyy ped. un-t imeni Hryhoriya Skovorody». Pereyaslav-Khmelnyskyy, 2010. 266 s.

23. Traugott I. Trudy postoyannoy meditsinskoy komissii pri Poltavskoy gubernskoy zemskoy uprave // Arkhiv sudeb. meditsyny i obshchestv. gigieny. Poltava, 1869. № 4. S. 8–9.

24. Trudy XI Pirogovskogo sezida. Sankt-Peterburg, 1911. T. 1. 201 s.

25. Khorosh I.D. Razvitie sanitarnogo dela v usloviyakh zemskoy meditsyny na Ukraine // Materialy k istorii gigieny i sanitarii na Ukraine / [pod red. D.N. Kalyuzhnogo i A.A. Grando]. Kiev: Gos. med. izd-vo USSR, 1962. T. 2. S. 27–34.

Kotsur N. Scientific-practical aspects of hygiene and epidemiology in scientific journals (second part of XIX-beginning of XX century).

This article deals with the development issues of the basic scientific principles of hygiene and epidemiology; and their implementation into doctors' praxis in the second part of XIX-beginning of XX century.

There was defined that the first program of organization of provincial medical activity was published in «Works of Standing Medical Committee in Poltava Region» (1869) with approximate capacity of 365 pages. In this abovementioned edition, the all principle tasks of regional health care department were explained. The prophylaxis ways of provincial medicine were in great detail discovered in this book among other medical topics.

The articles about social-hygienic issues, which were also printed in such scientific journal as «Archives of Forensic Medicine and Common Hygiene» (1865–1871), discovered the most urgent problems of hygiene, sanitation, and epidemiology. The other important articles, not less significant, were also published in this journal by European scientists of hygiene.

We have researched that hygienic hospitals of the provinces, performing medical praxis, shared their experience of sanitation development on the pages of the outstanding scientific journals: «Scientific Articles of Forensic Medicine, Forensic Psychiatry, Medical police, Public Hygiene, Epidemiology, Medical Geography and Medical Statistics» (1872–1885), «Bulletin of Forensic Medicine and Public Hygiene» (1885–1889), «Journal of Public Hygiene, Forensic and Practical Medicine» (1889–1917), «Medical and Sanitary Chronicles» etc.

Scientific reseaches about air and water pollution, healthy nutrition, cures of epidemics were monthly published in the scientific journal – «Health» – from 1874 to 1884. This journal reported also about the

importance of hygiene and epidemiology development as essential sciences, reconstruction of laboratories and the training of the medical staff.

Keywords: *hygiene, epidemiology, provincial doctors, hygienist, journal, provinces, health care, prophylaxis, Pyrohov provincial conferences.*

Одержано 13.03.2017.

УДК 579(477):[061.1:614.25(477-25)(091)

Інна Левченко
(Переяслав-Хмельницький)

РОЗВИТОК МІКРОБІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ ЗУСИЛЛЯМИ ЧЛЕНІВ КИЇВСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЛІКАРІВ

У статті аналізується науково-практична діяльність у галузі мікробіології членів медичних товариств Київщини у другій половині XIX – на початку XX ст. на основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, а також медичної періодики.

У статті розкриваються найважливіші теоретичні та практичні аспекти мікробіології, котрі закладалися вченими медичних осередків Київщини. На багатому фактичному матеріалі показано становлення мікробіології біля витоків якої стояли видатні вчені – професор Л.С. Ценковський, лауреат Нобелівської премії І.І. Мечников, академік Д.К. Заболотний, професор Г.М. Мінх, професор О.Д. Павловський та ін. Висвітлено участь членів Київських медичних товариств у проведенні наукових досліджень, які сприяли розвитку мікробіологічної галузі знань.

Також показано, як члени медичних осередків ознайомилися зі світовими досягненнями в мікробіології та застосовували їх у своїй практичній діяльності на батьківщині. У статті проаналізовано наукові доповіді членів Товариств із мікробіологічної сфери медичного знання.

Ключові слова: *мікробіологія, члени медичних товариств, медичні осередки Київщини, наукові дослідження, наукові досягнення.*

Залежно від взаємодії політичних, суспільних і наукових факторів, на кожному історичному етапі переважали ті чи інші форми організації наукових досліджень. Особливо вагоме місце в історії прирощення знань посідають громадсько-наукові об'єднання, зокрема наукові товариства. Створення товариств, зокрема медичного профілю, стало однією з форм організації наукової діяльності, що поширювалася в XIX – на початку XX ст.

Теоретико-методологічні та практичні засади наукової діяльності медичних товариств Київщини у галузі мікробіології у другій половині XIX – початку XX ст. не були предметом ґрунтовного дослідження науковців.

В українській історіографії останніх років з'явилася декілька праць, присвячених науковій діяльності медичних товариств Київщини. Так, Я.В. Ганіткевич проаналізував внесок українських лікарів, зокрема київських, у світову медицину [4]. Важливою інформативною базою у розкритті наукової діяльності членів Київських медичних товариств, безумовно, потрібно вважати праці самих вчених. Завдяки науковим доробкам Д.К. Заболотного [7; 8; 9] та А.Д. Павловського [15; 16] ми змогли проаналізувати їх внесок у розвиток вітчизняної мікробіології. Вагомими для дослідження даної проблематики є наукові праці деяких сучасних науковців, які становлять важливу джерельну базу статті [8; 15; 16; 17; 19].

Метою статті є висвітлення багатой історії мікробіологічних досліджень, які проводились активними членами медичних осередків Київщини у другій половині XIX – на початку XX ст.